

Bij de oorsprongen van ons aardrijkskunde-onderwijs

I. VAN DER VELDE

1. Aanleiding tot deze studie

De aanleiding tot deze studie vormde de tentoonstelling *400 jaar atlas*, georganiseerd door het Geografisch Instituut van de rijksuniversiteit te Utrecht, van 1 oktober tot 27 november 1970.

De catalogus, die een beeld geeft van wat de tentoonstelling bood, vormt een brochure van veertig bladzijden. Aan de opsomming van het tentoongestelde materiaal gaat vooraf een *Critische inleiding* van prof. dr. C. Koeman. Het woord 'critische' wijst er reeds op dat Koeman het accent heeft gelegd op de problematiek van de atlasproductie. Hij heeft, om zijn eigen woorden te gebruiken, 'eens geschud aan de stijve stam van de diep gewortelde boom der traditie'. Dat dit 'schudden' echt in zijn bedoeling heeft gelegen, wordt onmiddellijk duidelijk; men wordt in de eerste zin reeds geconfronteerd met een vraag, die de argeloze lezer haast met ontzetting slaat: 'Hebben we vandaag de dag nog atlassen en kaarten nodig?' Er blijken n.l. ontwikkelingen aan de gang te zijn op het gebied van de informatiekunde en de leer der communicaties, die een toekomst zonder kaarten en atlassen niet uitsluiten. Technische handelingen waarvoor vroeger kaarten nodig waren om op te meten, blijken thans zonder kaarten, louter numerisch, plaats te vinden.

De tweede vraag die Koeman ons voorlegt, heeft een minder schrikaanjagend effect: 'Zijn er werkelijk zovél atlassen nodig?' Er blijkt op dit gebied nog steeds een 'ongeremde productie' te bestaan, al zijn de uitgevers, maar dan 'pas in de twintigste eeuw,' 'wijzer geworden', 'waardoor we heden ten dage weer iets zien terugkeren van die geest van internationalisme die reeds door het

uitgeversbedrijf van de zestiende eeuw waarde.'

Na deze kritische vragen volgt een boeiend en instructief overzicht van de historische kartografie, een onontbeerlijk overzicht voor een expositie die de naam draagt van *400 jaar atlas*. Het zijn vooral Nederlanders geweest die de basis hebben gelegd voor de atlasproductie.

De eerste atlas die 400 jaar geleden verscheen, het *Theatrum Orbis Terrarum*, uitgegeven door Abraham Ortelius (1527-1598) in Antwerpen, was een internationale uitgave. Zij werd in zeven talen 'gebracht'. De kaarten waren precies dezelfde; de plaatsnamen waren gesteld in Latijn, de universele geleerdentaal. Naast Ortelius moeten worden genoemd Gerhard Kremer, Mercator, (1512-1594), ook een Zuidniederlander, en de Noordnederlanders Jodocus Hondius (1563-1611), vader en zoon Willem Janszoon Blaeu (1571-1638) en Joan Blaeu (1596-1673). Spiegel van zee gaand Nederland.

De catalogus behandelt voorts achtereenvolgens:

Voorlopers van de atlas in de oudheid.

Italiaanse kaarten uit de zestiende eeuw. Uitvoerig: het *Theatrum Orbis Terrarum*; Mercators Atlas.

De Amsterdamse atlassenindustrie (o.a. met enkele technische aangelegenheden: De techniek van het graveren in koper, het kleuren der kaarten).

Begin van de grote Duitse atlas-traditie. Schoolatlassen.

De Nederlandse atlassen in de negentiende en twintigste eeuw.

II. Twee ontwikkelingslijnen

Als wij ons beperkt materiaal analyserend be-

schouwen, krijgen wij de indruk – een zeer voorlopige indruk die nadere toetsing door anderen behoeft – dat er zich in die oorsprongen van ons aardrijkskunde-onderwijs twee ontwikkelingslijnen aftekenen. De eerste is die van het encyclopedisch weten, waarbinnen dan de geografie, als òòk een onderdeel wordt opgenomen; de tweede die van specialisme, meer zelfstandige tak van wetenschap. Voorzover onze gegevens een conclusie toelaten, vallen zij in de tweede helft der achttiende eeuw samen. Dat is de periode waarin getracht wordt het menselijk weten van de tijd in zijn geheel te overzien. Het grootse monument van dit streven is de *Encyclopédie* van Diderot en zijn medewerkers. Het eerste deel verscheen 1 juli 1751¹. In het voorafgaand *Prospectus* schetst Diderot het karakter dat hij aan de *Encyclopédie* wenst te geven. 'De tout ce qui précède il s'ensuit que dans l'ouvrage que nous annonçons on a traité des sciences et des arts de manière qu'on n'en suppose aucune connaissance préliminaire, qu'on y expose ce qu'il importe de savoir sur chaque matière'. . . . 'D'où nous inférerons que cet ouvrage pourrait tenir lieu de bibliothèque dans tous les genres' . . . 'qu'il contribuera à la certitude et au progrès des connaissances humaines.'

In de volgende paragrafen behandelen we de ontwikkelingslijnen zoals wij die zien, in de aan-gegeven volgorde.

III. *Het encyclopedisch karakter van het achttiende-eeuwse onderwijs.*

a. *Algemeen*

In geheel West-Europa, met name in Engeland (via William Petty en John Locke), in Frankrijk (via Diderot, Morelly, de la Chalotais, Helvétius, Condorcet), in Duitsland (via Braun), begint in de achttiende eeuw het besef te ontwa-ken dat organisatie van het onderwijs noodzake-lijk is en dat die organisatie staatstaak behoort te zijn. Condorcet, 'Le Philosophe dans la Révo-lution', zoals Janine Bouissounouse hem noemt, heeft dit inzicht zeer pregnant geformuleerd: 'L'instruction publique est un devoir de la société à l'égard des citoyens'.

Nederland zingt mee in het koor. We geven twee bewijzen. Het *Gedenboek*, uitgegeven (1919) ter gelegenheid van het anderhalve-eeuwfeest van het *Zeeuwsch Genootschap der Wetenschap-pen* te Middelburg vermeldt trots dat in deze periode 83 prijsvragen zijn uitgeschreven. Een daarvan in ieder geval is in onderwijskringen bekend geworden: *Welke verbeteringe hebben de gemeene, of openbaare, vooral de Nederduitsche Scholen, ter meerdere beschavinge onzer Natie, noch wel noodig? hoe zou die, op de voordeeligste wijze, kunnen ingevoerd, en, op een bestendigen voet, onderhouden worden?* De slotwoorden: op een bestendigen voet, onderhouden worden, duiden op de noodzaak van organisatie.

Het rapport van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, in 1796 uitgebracht aan de Natio-nale Vergadering: *Algemeene denkbeelden over het Nationaal Onderwijs*, sluit hierbij direct aan: '. . . Daartoe is noodzakelijk dat elk burger zijn maatschappelijke plichten kent. Het is taak der Maatschappij elk burger in de gelegenheid te stellen deze kennis te verwerven. De Maatschap-pij is deze zorg in het bijzonder verschuldigd aan hare jonge burgeren. . . . Zij ligt derhalven onder de onvermijdelijke verplichting, om te zorgen voor de opvoeding en het onderwijs der jeugd.'

Conform Condorcet

Over de aard van deze 'instruction publique' was men het over het algemeen genomen wel eens: Op de drievoudige basis van ervaring, waar-neming en verstandelijk inzicht zou via de prin-cipes van aanschouwelijkheid en zelfwerkzaamheid gestreefd worden naar een brede algemene ontwikkeling. Dat blijkt uit de onderwijspro-gramma's zoals die vooral in de tweede helft der achttiende eeuw worden opgebouwd, internatio-naal.

De veldwinnende 'natuurlijke' opvoeding schuift nieuwe leervakken naar voren, zowel op geesteswetenschappelijk als op natuurweten-schappelijk gebied.

Het onderwijs in de levende talen, vooral in dat der moedertaal, begint het onderwijs in de oude talen te verdringen; het Frans verdringt het Latijn als universele taal in het internationale

verkeer. In en door de renaissance ontwaakt het inzicht dat opvoeding en onderwijs ook cultuur-overdracht betekenen. Niet zozeer van de oude geschiedenis, als wel in overeenstemming met het gestegen nationale en individuele zelfbewustzijn, van de meer contemporaine geschiedenis.

Geschiedenisstudie leidt noodzakelijk tot betere kennis van het aardrijk. Wat gebeurt is ergens gebeurd. De kennis van het aardrijk is trouwens in het tijdperk der vroegere ontdekkingsreizen reeds sterk gegroeid, maar dit tijdperk is nog niet afgesloten. Opvallender, beslissender ook voor het toekomstige wereldbeeld en de toekomstige maatschappij is de ontwikkeling der natuurwetenschappen. Naast mechanica, mathematica, astronomie en fysica ontwikkelen zich de wetenschappen van de levende natuur: de botanie en de zoölogie, daarnaast de fysiologie van de mens en de anatomie. Deze laatste groep van wetenschappen bewerkt op haar beurt dat ook het tekenen meer aandacht krijgt. Op dit laatste punt komen we hieronder terug.

Het resultaat was inderdaad een brede(re) algemene ontwikkeling, maar het was een ontwikkeling die alle tendenties in zich droeg te verworden tot een opeenhoping van encyclopedische kennis. Zoals die gedemonstreerd werd vooral in de *Encyclopédie des enfans*, maar toch ook, zij het vertellenderwijze en daardoor minder star, in de drie deeltjes van *Onderwijs voor kinderen*.

b. Voorbeelden van encyclopedische leerboeken Een prealabele vraag:

Wat zijn, naar de leeftijd, voor de auteurs 'kinderen'?

Voor de *Encyclopédie* blijft deze vraag onbeantwoord. We hebben althans in dit boekje geen bestemmingsleeftijd kunnen ontdekken.

Wel in ons eigen vaderlandse *Onderwijs voor kinderen*. *Onderwijs voor kinderen* is geschreven door W. E. de Perponcher. Voor bijzonderheden over de auteur zij verwezen naar de dissertatie van J. Reyers: *W. E. de Perponcher*, Zutphen, 1942. Het werk (drie deeltjes) is verschenen in 1782, niet zoals op bladzijde 25 wordt vermeld, in 1762. Reyers zegt daar: 'Het *Onderwijs voor*

kinderen . . . is bestemd voor kinderen van vier tot zes jaar (Curs. van R.). Hij laat in het midden of de boekjes bestemd zijn om voorgelezen te worden of om door (de) kinderen zelf te worden gelezen.

Anders bij Mr. Jacob van Lennep (1802-1868), bekende figuur in onze literatuurhistorie, schrijver van *De pleegzoon*, *De roos van Dekama*, *Ferdinand Huyck*, enz. Hij 'bezorgde' een herziene druk, de vierde, in 1863. Hij 'bezorgde' deze druk met graagte: 'Het was de lievelingslectuur van beide mijn vader en moeder, van hun broertjes, zusjes en tijdgenootjes, in hun kindsche dagen.' En wat hemzelf betreft: hij deelde in die hartstocht: 'Het was het eerste boek 't welk ik ter lezing kreeg, en met zooveel gretigheid verslond ik het, dat ik het op mijn vierde jaar bijna half van buiten kende.'

Dat is duidelijke taal! Hij heeft het dus gelezen toen hij nog drie was! Vermoedelijk is hij geen uitzondering geweest. Maar steeds zijn bedoeld 'kinderen uit de beschaafde stand', of, wat voor Van Lennep wel op hetzelfde neer zal komen, 'kinderen van welopgevoede lieden'. Een veelzeggende toevoeging die thans, zelfs voor diè kinderen, ongeloofwaardig aandoet.

Men kan zich afvragen of Van Lennep in zijn enthousiaste bewondering voor De Perponchers arbeid misschien op drift is geslagen, maar daarvoor was hij, ondanks *De pleegzoon*, *De roos van Dekama*, *Ferdinand Huyck* toch een te nuchter man waar het zakelijke gegevens betreft. We zullen dus moeten accepteren dat er honderd tot tweehonderd jaar geleden (1863, 1782) kinderen uit een bepaalde maatschappelijke categorie zijn geweest, die boekjes als *Onderwijs voor kinderen* lezen en begrepen op de leeftijd van drie tot vijf, zes jaar. Het is hier de plaats om te wijzen op een tweede omvangrijk werk van De Perponcher, weinig bekend:

Nieuwe Aardrijksbeschrijving voor de Nederlandsche jeugd (1784-1786), dat ook uit drie delen bestaat en niet minder dan 1547 bladzijden telt. Het kan in dit artikel niet besproken worden. Naar wat Reyers meedeelt, valt daarin soortgelijke encyclopedische vulling te constateren als in

de *Encyclopédie des enfans*: 'Talrijke bijzonderheden, die men tegenwoordig amper in een leerboek voor het middelbaar onderwijs vermeld zal vinden, worden de kinderen bijgebracht: vooral vraagstukken, samenhangende met de godsdienst of met de staatsvorm van een land, genieten de grote belangstelling van de schrijver.'

Een van de grote verdiensten van De Perponcher, zegt Reyers, is dat hij ook bij het aardrijkskunde-onderwijs gestreefd heeft naar aanschouwelijkheid: hij wijst op de noodzakelijkheid het kind enig begrip bij te brengen van de dingen, die men op de kaart afgebeeld ziet. 'Zeeker leermeester' kreeg, nadat hij alles wat men op de kaart van Europa vindt, bij herhaling had aangewezen en doen nazeggen (de meest gangbare leervorm?) op de vraag 'Maar wat is nu eigenlijk de zee?' ten antwoord: 'De Zee is een groot stuk wit papier.' 'Misschien zijn er meer kinderen, dan men denkt, die nauwkeurig ondervraagd zijnde, soortgelijke antwoorden geven zouden', waarschuwt, terecht, De Perponcher. Hij geeft dan wijze raad: Door modellen kan men de duidelijkheid der denkbeelden bevorderen: 'Bij voorbeeld men neeme eene groote ondiepe schootel of bak, vulle dezelve tot op eene matige hoogte met waater, om de zee te verbeelden, en legge daar dan stukjes bordpapier of hout op uitgesneeden in de gedaante der landen, die men aan 't kind wil leeren kennen, en waar op men dan ook meiren en stroomen zou kunnen uitsnijden om derzelver ligging en loop des te natuurlijker door 't water af te beelden.'

De Perponcher heeft, dat staat vast, Rousseau's *Emile* gekend. Rousseau's voorbeeld van verbalisme kan bij hem ingeslagen zijn. Wat leren de kinderen? 'Des mots, encore des mots, et toujours des mots.' Rousseau herinnert zich een aardrijkskundig leerboek te hebben gezien met als eerste vraag: 'Qu'est-ce que le monde?' Het antwoord luidt: 'C'est un globe de carton.'

c. *Encyclopédie des enfans*

De auteur

De auteur is Mr. (S.) Formey. In de tweede helft der achttiende eeuw vermoedelijk een vrij bekend auteur van didactische en pedagogische geschrif-

ten, ofschoon zijn naam niet voorkomt in een der drie Encyclopedieën voor opvoeding en onderwijs die ik geraadpleegd heb: De Nederlandse *Katholieke Encyclopedie voor opvoeding en onderwijs*, de Zwitserse *Lexikon der Pädagogik*, de Duitse *idem*. Toevallig weet ik iets meer van hem, doordat hij deelgenomen heeft aan een prijsvraag, door de *Hollandsche Maatschappye der Wetenschappen* te Haarlem in 1763 uitgeschreven. Zij luidde: 'Hoe moet men het Verstand en het Hart van een Kind bestieren, om het te eeniger tijd een nuttig en gelukkig Mensch te doen worden?' Formey deed dit met succes. De vijf antwoorden vindt men in de *Verhandelingen* van deze Maatschappij, zesde deels, eerste en tweede stuk. De schrijvers zijn S. Formey, Secretaris van de Academie te Berlijn, enz., A. Hulshoff, Leeraar bij de Doopsgezinden te Amsterdam, H. A. Châtelain, Kornelis van der Palm, Fransch-Kost-Schoolhouder te Rotterdam (de vader van J. H. van der Palm, in 1799 benoemd tot Agent van Opvoeding), en een anonymus, aangegeven met $\times \times \times$. Aan het antwoord van Formey werd op 27 mei 1765 'de prijs der gouden medaille' toegewezen, de overigen kregen zilver. Formey's antwoord telt 548 bladzijden, welk totaal echter tot de ruime helft moet worden teruggebracht. Zij omvat n.l. het vermoedelijk Franse origineel en de vertaling in het Nederlands.

Het werkje

Hoezeer dit boekje het karakter van een encyclopedie draagt, blijkt uit de titelpagina:

Abrégé
de toutes
les sciences
à l'usage des enfans

Het is zowel te Brussel als te Amsterdam verschenen.

Er staan in het voorwoord van de latere bewerker enkele opmerkelijke feiten. Allereerst: We hebben te doen met een veelgebruikte, internationale uitgave. Het boekje is 'bien reçu';... les nombreuses réimpressions qu'on en a fait en Hollande, en France, en Suisse & ailleurs, en font la preuve', een ongezocht bewijs tevens voor

een zekere uniformiteit van de waard te weten geachte leerstof in West-Europa.

Mr. Formey heeft meer verdiensten: 'Il a fait fort bien d'avoir ajouté un Article sur le dessein . . . Cet art appartient nécessairement à l'éducation; il forme les organes de la vue & le goût des jeunes gens'. Voor de noodzaak van onderwijs in tekenen als uitvloeisel van de ontwikkeling van botanic, zoölogie, fysiologie van de mens en anatomie waarover we boven schreven, is Formey niet ongevoelig gebleken. Dat blijkt uit tekeningen van het menselijk lichaam, de ledematen, het aangezicht in duidelijk aangegeven verhoudingen.

We mogen veronderstellen dat het boekje door de arbeid van de bewerker op de hoogte van de tijd is gebracht. Die tijd is naar alle waarschijnlijkheid 1801, zoals af te leiden valt uit vraag en antwoord op blz. 68. Een jaar van uitgave ontbreekt nl. Behandeld wordt op blz. 60/72 het Duitse Rijk.

Demande: Qui est l'Empereur aujourd'hui régnant?

Réponse: C'est l'Archi-Duc François II né le 11 Février 1768, a 33 ans.

Het boekje telt 144 pagina's.

De leerstof

De omschrijving 'Abrégé de toutes les sciences' wijst duidelijk op een encyclopedische opzet. De eerste vraag is logisch: Welke zijn dan 'toutes les sciences?' De vraag is door auteur (en - of) bewerker voorzien:

D(emande): Combien comptez-vous de Sciences?

R(éponse): Huit principales, qui sont la Théologie, la Philosophie, la Jurisprudence, la Médecine, la Rhétorique, la Grammaire, la Poésie et les Mathématiques (p. 5).

Deze acht wetenschappen omvatten niet alle wetenschappen, gezien het woord 'principales'. Aanvulling volgt onmiddellijk:

p. 8-17 'behandelen' wind, wolken en mist, regen, rijp, sneeuw, hagel, donder en weerlicht; voorts de regenboog, meteoren en vallende sterren; aardbevingen. Daarna volgen enkele van de 'sciences principales': filosofie, juris-

prudentie enz. Het grote middenstuk wordt ingenomen door het vak dat ons hier bezig houdt, de aardrijkskunde (p. 53-106). Aardrijkskunde omvat dus ruim het derde deel van het boekje. Ten slotte volgen nog de Oude Geschiedenis, waaronder de zeven wereldwonderen vallen, de Mythologie, en het tekenen. Uit dit overzicht blijkt, maar dat is klaarblijkelijk auteur en bewerker ontgaan, dat de acht hoofdwetenschappen ten slotte relatief slechts een beperkt gedeelte van het boekje omvatten.

We bespreken verder uitsluitend de geografie. Men mag, gezien de onevenredig grote omvang, vermoedelijk concluderen, dat het vak bij de auteur in hoog aanzien stond en dat het, weer vermoedelijk, een algemeen aanvaard overzicht gaf van de aardrijkskundige kennis, voorzover voor het onderwijs bestemd.

Al is de aardrijkskunde dan geen 'Science principale', zij wordt in de didactiek aan hetzelfde systematische regiem onderworpen als met de categorie 'Sciences principales' het geval is. De definitie schijnt begin en beginsel van alle wijsheid te zijn.

D. Qu'est ce que la Religion? (p. 1).

D. Qu'est ce que la Théologie? (p. 6).

D. Qu'est ce que la Philosophie (p. 7).

D. Qu'est ce que la Jurisprudence (p. 18).

etc.

Dus ook: D. Qu'est ce que la Géographie? (p. 53).

Hier past het antwoord:

'C'est la description Mathématique, Physique et Politique de la Terre' (p. 53).

Zonder dat het expliciet naar voren komt zullen deze definities bestemd zijn om woordelijk uit het hoofd te worden geleerd. Dat zal het geval zijn met het hele vraag- en antwoordenspel dat we verder zullen ontmoeten en waarin we de vergane catechetische leervorm herkennen.

Wat wordt er nu behandeld, steeds in vraag en antwoord?

Er zijn vier werelddelen; Australië telt nog niet mee. De bevolking wordt verdeeld op bijbelse grondslag, naar de zonen van Noë, Sem - Cham - Japhet, waarbij Sem Azië, Cham Afrika en Japhet Europa toebedeeld krijgt. Alles klassiek.

Aan de aardrijkskundige terminologie wordt veel zorg besteed: begrippen als oceaen, zee, meer, golf, straat, landengte, kaap, eiland enz. worden in de antwoorden omschreven.

D. Qu'est ce qu'un Isthme?

R. C'est une langue de Terre, qui avance dans la Mer.

We laten het bij deze voorbeelden. De overige materie (p. 66-103) wordt behandeld voornamelijk op basis der regeringsvormen.

p. 66. Des Maisons Impériales en Europe.

p. 75. Des Maisons Royales en Europe.

p. 93. Des Républiques.

p. 101. Des Electorats.

Daar tussen door worden stukken geschiedenis aan de orde gesteld. Ook binnen de behandeling der afzonderlijke landen 'mist' men de strenge vakkenscheiding.

Een paar grepen, voor we wat uitvoeriger aandacht schenken aan La République Batave ou des Provinces-Unies.

Keizer van het Duitse Rijk was Frans II. Op blz. 71 worden alle broers en zusters opgesomd met hun voornamen en hun geboortedatum. Het zijn er elf in totaal, kinderen van Maria Theresia. Als ze gehuwd zijn, wordt de echtgenoot (echtgenote) vermeld met geboortedatum, voornamen en huwelijksdatum. Dit alles in antwoord op de vraag:

Quels sont les Frères (met hoofdletter) et soeurs (zonder hoofdletter) de François II, Empereur d'aujourd'hui?

Elders, bij de onderverdeling naar de regeringsvormen, worden enkele aardrijkskundige bijzonderheden gegeven, bv: de indeling van Duitsland in tien kreitsen, een opsomming van de vrije steden, waarvan de 'voornaamste' zijn 'Neurenberg, Augsburg, Ratisbonne, Hamburg, Frankfurt, Keulen, enz.' Zo worden eveneens vermeld de hoofdsteden der Keurvorstendommen: Praag in Bohemen, München in Beieren, Dresden in Saksen enz.

Nog een enkele opvallende bijzonderheid voor we overstappen naar de Bataafse Republiek.

Bij het overzicht over Frankrijk ontmoet men de vraag wie de laatste koning is geweest. Dat was de overleden Lodewijk XVI, 'le feu Louis

XVI'. Hij was gehuwd met 'la feu Marie Antoinette Anne', aartshertogin van Oostenrijk. Hoë Lodewijk XVI en Marie Antoinette zijn gestorven, wordt verzwegen. Men mag uit deze verzwijging concluderen dat een zekere mate van geschiedvervalsing via historische onvolledigheid niet beperkt blijft tot moderne tijden.

De Bataafse Republiek

De beide bladzijden die aan de Bataafse Republiek worden gewijd, nemen we vrijwel volledig over, om alle subjectiviteit door 'een keuze uit' te vermijden. We weten dan precies wat auteur en bewerker hebben beschouwd als de belangrijkste wetenswaardigheden.

De Bataafse Republiek, vaak onjuist Holland genoemd, is na Frankrijk de machtigste der republieken, soeverein sinds 1648. Zij telt zeven provincies, die met name worden genoemd: la Gueldre, la Hollande etc. Zij waren zelfstandig, doch zonden gedeputeerden naar Den Haag, waar de algemene aangelegenheden des lands werden behandeld, door de 'Assemblée des Etats Généraux'. Wie correspondeerde met de Staten Generaal, een verzoekschrift indiende, diende als aanspreektitel te gebruiken: 'Vos Hautes-Puissances'. De provinciale besturen worden nauwkeurig omschreven. Friesland heeft het auteur en bewerker moeilijk gemaakt, daar waren het niet alleen 'les Nobles et les Villes', maar 'les Villes et les Grietmannen, qui étaient les Baillifs du plat-pays, partagé en trois quartiers, dont chacun contenait un certain nombre de Gritenies, ou Baillages'. Een te waarden poging tot betrouwbare omschrijving. Deze regeringsvorm werd 16 februari 1795 afgeschafte en vervangen door de 'Assemblée Nationale.' De provinciale besturen door een 'Assemblée des Représentans choisis du milieu de ses Habitans'. Doorbraak van een zekere democratie.

Holland is de machtigste provincie. Zij draagt in de algemene kosten meer bij dan de overige zes te zamen.

Het land is zeer dicht bevolkt. De bewoners leven in overvloed en 'possèdent de grandes richesses', die zij danken aan hun arbeidzaamheid, hun industrie en aan de mildheid van de besturen.

Er heerst volledige godsdienstvrijheid, behalve voor Socinianen, Mohammedanen en afgodendienaars.

Als we nu een soort balans trachten op te maken, dan blijkt dat er van topografie zo goed als geen sprake is; de provinciale hoofdsteden worden niet genoemd, noch zelfs Amsterdam, het financiële en culturele centrum des lands. Niets over de 'géographie physique', toch blijkens de definitie van 'géographie' een der drie hoofdonderdelen. Wat gegeven wordt is hoofdzakelijk 'géographie politique', na verwant aan geschiedenis, een verband waar we reeds eerder op wizen. Een eigen vorm, mag men zeggen, heeft het vak aardrijkskunde in dit, toch klaarblijkelijk in de tweede helft der achttiende eeuw in West-Europa zeer populaire boekje, nog niet gevonden. Het blijft, wat onzelfstandigheid en leervorm betreft, deel van een nog in hoge mate amorf kennistotaal.

d. *Onderwijs voor kinderen*

De drie deeltjes, waaruit deze 'methode' bestaat, zijn alle onderverdeeld in vier 'afdelingen', met telkens gezamenlijk 54, 43 en 26 lesjes en in totaal 575 blz. Van de onpersoonlijke, quasi-wetenschappelijke opzet van de *Encyclopédie des Enfants* met haar 'Sciences principales' en haar definities vindt men hier niets terug. Er zijn een vader, een moeder en er zijn kinderen, aan wie door vader en moeder in gespreksvorm veel informatie wordt verschaft, vertellenderwijs en bedoeld als ongedwongen. Niet dus het rigide systeem van de stereotiepe vraag 'Qu'est-ce que . . .?' etc. en het voorgeschreven antwoord, al bezitten de leergesprekken voor ons toch wel een zekere rigiditeit door de starre wijze van informatie, klaarblijkelijk de verteltoon van de tijd (1782). Er zijn de minzame, alleswetende, vader en moeder, de leergierige zoon en dochter, die op hun beurt vader en moeder 'minzaam' tegemoet treden in hun mededelingsdrift. Boekjes als deze bereiden de doelsomschrijving van het lager onderwijs voor, zoals die geformuleerd is in artikel 22 van de l.o.-wet 1806: 'Alle Schoolonderwijs zal zodanig moeten worden ingericht, dat onder het aanleren van gepaste en nuttige

kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden'.

Als voorbeeld van werkwijze en inhoud nemen we in haar geheel over Afdeling IV uit Deel I, maar ieder ander der 3 × 4 afdelingen is in gelijke zin even illustratief.

XL. Bomen. Vogels.

XLI. Die anderen geen genoeg doet wordt zelf verdrietig.

XLII. Tarwe. Rogge. Garst. Koolzaad.

XLIII. Niet te schreeuwen om kleinigheden.

XLIV. De tucht.

XLV. Men meent het altoos wel met de kinderen, wanneer men hun iets verbiedt.

XLVI. Haver. Paardebonen. Boekweit. De zon.

XLVII. Eigendom. Ieder 't zijne geven. Recht doen.

XLVIII. Damp, waassem.

XLIX. Belofte maakt schuld.

L. De wolken.

LI. Men mag het goed van een ander niet medenemen.

LII. Vlas. Linnen. Papier. Hennip. Touw. De Maan.

LIII. Door goedhartigheid en gedienschtigheid maakt men zich bemind.

LIV. Regen. Hagel. Sneeuw. Mist.

Acht van de vijftien onderwerpen hebben betrekking op 'gepaste en nuttige kundigheden'; zeven op 'maatschappelijke en christelijke deugden'. Heerlijk evenwicht!

'Eigenlijke' aardrijkskunde vindt men in *Onderwijs voor kinderen* dus niet. Wel veel, dat onder aardrijkskunde kan worden gebracht, zoals dat ook in de *Encyclopédie* het geval was. Dat blijkt uit bovenstaande opsomming. Heeft De Perponcher de *Encyclopédie* gekend, maar naar 's lands gelegenheid verduistst'?

iv. *Aardrijkskunde als afzonderlijk 'leervak'*

a. *De groei naar zelfstandigheid*

Onderwaardering in de zeventiende eeuw

Een heldere uiteenzetting van deze ontwikkeling

vinden we – voor Frankrijk! – in het geladen boek van Georges Snyders, 'chargé d'enseignement à la Faculté des Lettres et Sciences humaines de Nancy': *La pédagogie en France aux XVIIe et XVIIIe siècles* (P.U.F.: Paris 1965, 454 p.). Een boek waarop men jaloers mag zijn. Snyders tracht een overzicht op te bouwen van het zeventiende-eeuwse onderwijs, om van deze basis uit de ontwikkeling naar en binnen de achttiende eeuw te schetsen. Hij kiest, zou men kunnen zeggen, de weg van de minste weerstand; de meest ingrijpende structuurveranderingen, omvang- en inhoudverruiming en zullen zich – aanvaardbare hypothese – voordoen bij die leer vakken waaraan in de zeventiende-eeuwse leerplannen slechts een beperkte plaats wordt gegund, bij wat hij derhalve noemt 'les études négligées'.

Verwaarloosde onderdelen zijn juist die leer vakken 'qui concernent le monde, notre monde'. Het zijn 'l'histoire et la géographie, les sciences et le français'. Snyders citeert Gréard die in zijn *Education et Instruction. Enseignement secondaire* (1887) taxeerde, dat in de Jezuïeten-colleges aan deze vakken in de zeventiende eeuw tezamen een half uur per dag werd besteed. Aardrijkskunde was nagenoeg identiek met topografie; de fysische aardrijkskunde werd vrijwel geheel genegeerd. Wel werd veel gebruik gemaakt van 'vers artificiels', die konden dienen als 'aide-mémoire', geheugensteuntje. Een voor ons aantrekkelijk voorbeeld:

'La Hollande ou plutôt les Provinces Unies Comptent Utrecht pour une entre leurs sept parties;

Amsterdam, Rotterdam et la Haye en Hollande, Midelbourg se distingue aux îles de Zélande. Dans la Gueldre Nimègue et comté de Zutphen; En Over-Issel, Deventer; en Frise Leuwarden; Groningue en est encore. L'Ecluse et Sas de Gand En Flandre; puis Maestricht; Bolduc dans le Brabant'.

Er werd ook wel enige aandacht geschonken aan demografische gegevens, aan de producten van de bodem, aan zeden en gewoonten. Maar het vak zelve werd in geleerdenmilieus toch niet ernstig genomen, noch door Père Lamy in zijn

Entretiens sur les sciences (1684), noch door Charles Rollin in zijn *Traité des études* (1726–1728? 1732?). Terugziende meent Snyders te mogen concluderen: 'Et il n'est que trop vrai, la géographie ne parvient guère à tenir une place parmi les enseignements, ni à acquérir la cohérence logique et réfléchie qui caractérise les connaissances réellement méditées.'

Anders gezegd: Aardrijkskunde telde wetenschappelijk niet mee en zelfs niet als schoolvak.

Wending ten goede in de achttiende eeuw

De achttiende eeuw is voor Snyders de eeuw van de 'courants nouveaux', de nieuwe stromingen, die echter een adequate behandeling bemoeilijken niet alleen door hun vlottend karakter, maar ook door het feit dat dikwijls de eerste ontwikkelingen gedateerd moeten worden in de zeventiende eeuw, terwijl in veel gevallen een (wat) meer definitieve vormgeving eerst mogelijk wordt na het revolutiejaar 1789 en daardoor voor hem valt buiten het kader van zijn boek. Voor ons tellen deze bezwaren veel lichter; wij behandelen slechts een detail: de groei naar een vollediger, rijper aardrijkskunde-onderwijs.

Typerend voor de zeventiende eeuw is geweest de negatie van 'le monde, notre monde', het kind werd kennis van de wereld waarin het leefde, onthouden. Correctie zal dus moeten bestaan in beleving van het contemporaine. Voor Snyders betekent dit:

- i. Leçons de choses, sciences et techniques.
- ii. Le français.
- iii. L'histoire.
- iv. La géographie (in de Inhoud vergeten).
- v. L'éducation physique,
en, aansluitend aan deze materiële renovatie:
- vi. Méthodes nouvelles.

Een oordeel dat ondersteund wordt door Paul Hazard in zijn *La pensée européenne au XVIIIe siècle* (ed. 1963): 'Les nécessités de la vie moderne seront la loi de l'enseignement nouveau, les humanités céderont la plus grande place aux langues vivantes, à l'histoire moderne, à la géographie, aux sciences, surtout naturelles'.

Wat de kennis van het aardrijk betreft, er is sprake van een 'extrême développement'. Daar-

toe dragen voornamelijk bij de talrijke en wereldomspannende ontdekkingsreizen, ondernomen uit wetenschappelijke aandrif, begeerte naar uitbreiding van koloniaal bezit, op winst belust koopmanschap. Maar welke ook de motieven geweest mogen zijn, resultaat is steeds grotere bekendheid met nieuw-ontdekte delen van oceanen en continenten, met hun bevolking, hun godsdiensten en leefgewoonten, met flora en fauna. De aardrijkskunde krijgt daardoor niet alleen culturele betekenis en wordt als zodanig integrerend deel van het onderwijs; zij leidt ook tot de ontdekking van de verwonderlijke menselijke diversiteit en bewerkt 'une tournure d'esprit', gekenmerkt door het beleven van de fundamentele relativiteit van de eigen leefwijze.

b. *Nieuwen atlas der jeugd*

Het werkje

Heeft onze achttiende-eeuwse didactiek in het algemeen, de aardrijkskunde-didactiek hier in het bijzonder, Franse invloed ondergaan?

Een eerste vermoeden rees toen wij in het Voorwoord van de *Encyclopédie des enfans* (1801) vermeld vonden, dat La Hollande mede verantwoordelijk is geweest voor de talrijke herdrukken van dit boekje. Dit eerste, vage, vermoeden werd versterkt door ervaringen met de *Nieuwen atlas der jeugd*.

Op de tentoonstelling van de Utrechtse universiteit werd geëxposeerd een anoniem werkje: *Atlas des enfans*. Lyon, 1774. 1 deel, 24 kaarten. Vermoedelijk is een latere, 'vermeerderde'? druk van dit werkje in 1776 verschenen te Amsterdam, afgaande op titel en aantal kaarten: *Atlas nouvel des enfans*, ou principes clairs pour apprendre facilement la géographie. Suivi d'un traité methodique de la sphère. Amsterdam 1776, avec front et 24 cartes color. à la main. Deze uitgave is klaarblijkelijk populair geweest; zij is in ieder geval in 1779 herdrukt. Dit blijkt uit een vertaling uit 1787, een vertaling die vermoedelijk de organisatoren van de Utrechtse expositie niet bekend is geweest, anders hadden zij haar in de catalogus wel vermeld. De titelpagina luidt:

Nieuwen atlas der jeugd, Of duydelijke grond-

regels (vergelijk hierboven: principes clairs) om de Geographie gemakkelijk en op korten tijd te leeren.

Gevolgt

Van eene bequaeme verhandeling over den Wereld-Bol, waer in de beweégingen der Gesterten, de verscheyde Samenstellingen (Systemata) der wereld, en het gebruyk der Bollen uytgelegd worden.

Verrykt met xxiv afgezette kaerten. Uyt de laeste Fransche uytgaeve van 't jaer 1779 in 't Nederduytsch overgezet.

Te Brussel, M.DCC.LXXXVII

Met Goedkeuring.

Dit laatste slaat op kerkelijke approbatie (Imprimi potest C. J. Leyniers, Lib. Censor). Het boekje telt 236 bladzijden.

Dit atlasje met de bijbehorende tekst maakt een degelijke indruk door de zorgvuldige, goed door-dachte, streng volgehouden opbouw en door, in het algemeen, de betrouwbaarheid der kaarten, al voldoet het misschien niet aan huidige wetenschappelijke eisen. Dit is niet aan ons te beoordelen. Met het teveel aan topografische gegevens is, naar het schijnt, gebroken. Ten opzichte van wat Snyders over de zeventiende en ook nog de vroege achttiende eeuw meedeelt, heeft de topografie vermoedelijk een beperking ondergaan, al is ze naar onze inzichten nog wel rijkelijk bedeed. Maar thans worden ook gegevens verschaft over klimaat, regeringsvorm, godsdienst, volkskarakter, zeden en gewoonten.

De tekst is nauw aan de xxiv kaarten aangepast. Hoofdstuk 1: *Uytlegging van d'eerste Kaert* behandelt in drie 'artikels', paragrafen zouden wij zeggen, achtereenvolgens 1. het begrip geografie en de soorten kaarten; 2. de 'Uytlegging en Verdeeling' van de aardbol, waarbij o.a. begrippen aan de orde worden gesteld als noord- en zuidpool, 'Aequinoctiael-linie', eclip-tica, meridianen en parallellen, keerkringen en poolcirkels, lengte en breedte; voorts 3. de natuurlijke verdeling van de aardbol: de vier wereld-delen (ook hier telt Australië niet mee), de oceanen, Arctica en Antarctica.

Kaart II geeft Europa, kaart III t/m XIX de landen van Europa, de kaarten XX t/m XXII

achtereenvolgens Azië, Afrika, en Amerika; de kaarten xxiii en xxiv de hiervoor genoemde 'bequaeme verhandeling over de sphere of wereld-bol', eveneens hiervoor genoemd. Een kleine onjuistheid valt hier op te merken: Boven de tekst van kaart xxiv is steeds afgedrukt Plaat xxiii.

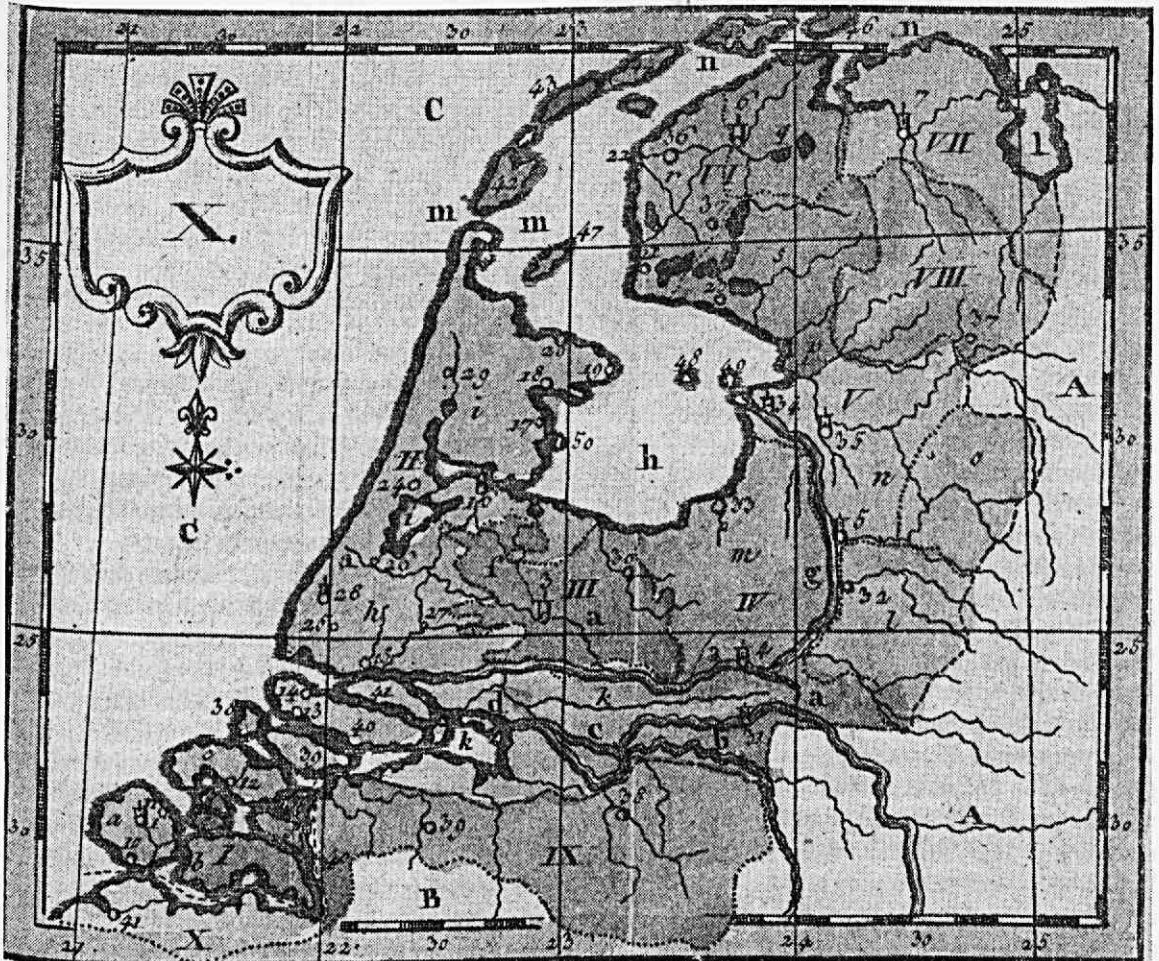
Het interessantst lijkt ons, maar zeer in het kort, weer te geven wat deze druk van 1787 vertelt over de Republiek der Vereenigde Nederlanden; de Bataafse Republiek uit de *Encyclopédie des enfans* (1801) bestond nog niet. Het Nederlands laat wel eens wat te wensen over. De naam van de vertaler wordt niet genoemd; vermoedelijk is het iemand geweest die het Noord-Nederlands niet volledig heeft beheerst.

De Republiek der Verenigde Nederlanden

x. Hoofdstuk. Uytlegging der thiende Kaert

De stof is onder zes artikels (paragrafen) ondergebracht:

1. Logt- en Lands-gesteltheyd, Bestiering, Godsdienst en Zeden der Inwoonders van de Republiek der Vereenigde Nederlanden.
2. Verdeeling van de Republiek der Vereenigde Nederlanden.
3. Voornaemste Steden der Vereenigde Nederlanden.
4. Rivieren, Meëren, en andere wateren der Vereenigde Nederlanden.
5. Eylanden van Holland.

6. Grenzen, Uytgestrektheid en Geleghentheid der Vereenigde Nederlanden.

Te zamen 16½ bladzijde; 6½ worden gewijd aan artikel 1; 10 (de eigenlijke topografie) aan de overige 5 artikels. Geen gekke verdeling.

Aan het vraag- en antwoordspel kan men klaarblijkelijk nog niet ontkomen, maar o.i. dient het hier meer tot bevordering van de overzichtelijkheid, dan om in deze vorm uit het hoofd te worden geleerd. Daarvoor wordt op verschillende plaatsen te veel stof onder één antwoord samengebracht. Zo b.v. in artikel 1:

V. Welk is de Logt- en Landsgesteltenis in Holland?

A. De Logt is er in 't algemeyn, dik en vogtig. Den Grond is over al moerasschig, maer verciert door een menigte luthoven, die het land zeer vermaekelyk en aengenaem maeken. De Steden zijn er groot, schoon en doorsneden met gragten of ruyen (is de vertaler een Vlaming?), welkers boorden met boomen beplant zyn.

We hebben geen behoefte op de topografische gegevens in te gaan. Die zijn uit de aard der zaak bekend en bovendien gemakkelijk te controleren op nevenstaande kaart. We willen er alleen op wijzen, dat in artikel 3, waarin de voornaamste steden worden opgesomd, niet volstaan wordt met de naam, maar, waar mogelijk, tevens plaatselijke bijzonderheden worden medegedeeld.

Zo Haerlem:

24. Haerlem, op de Spare, in Zuyd-Holland, zoo als de vyf volgende steden (moet zijn vier t.w. 25. Delft, 26. Leyden, 26. Gouda of Ter-gouw, 28. Den Haag, 'het schoonste Dorp der Wereld'); 'Haerlem dus, op de Spare, in Zuyd-Holland. Deze stad is vermaerd door haere Maetschappye der wetenschappen, door haere Verwen, haer hand-werken, haer Bleekeryen, en aldermeest door de uytvinding der Drukkerye, gedaen door Laurentius Coster, in 't jaer 1440, welkers eerste stukken nog bewaert worden; en eyndelyk door de Orgel van haere Hoofdkerk.'

Aan drie punten uit artikel 1 willen we nog enige aandacht schenken:
aan de godsdienst;

aan het volkskarakter;
aan de bestuurlijke inrichting.

'V. Welk is den Gods-dienst van den Staet?

A. Den zoo-genaemden ervormden heeft er de overhand: nimand word tot de bestiering en tot de bedieningen aangenomen, ten zy dezen Gods-dienst opentlyk beleydende; maer voorders worden er alle andere toegelaten of gedooft, en men geniet er een volle Vryheid van Geweten of Conscientie.'

'V. Welk is den aerd der Hollanders?

A. Sy zyn maetig, werkzaam, spaerzaam en fijne staetkundige; geen volk des werelds verstaet zig beter aen den Koop-handel en de Zee-vaert; sy hebben zoo wel in de wetenschappen als op hunne Reyzen groote ontdekkingen gedaen; zy munten ook uyt in de Wiskunde (Mathematica) en andere Konsten, die zy tot de uysterste volmaektheid brengen. Zy hebben onder alle Volkeren van Europa best overweegt, hoe veel den intrest vermag zoo bij de saemenleving in 't algemeyn, als by elk lidmaet in 't bezonder.'

(Deze laatste zin is niet overduidelijk. De zin krijgt helderheid als men voor 'best overweegt' leest 'het best overwogen' en voor 'intrest' leest 'interesse'.)

'V. Kont gy my de bestierings-wyze van deze Republiek niet wat omstandiglyker beschryven?

De veronderstelde leerling kost dit geen moeite. Zijn 'wat omstandiglyker' antwoord beslaat 5½ bladzijde. Wij geven alleen aan, welke bestuurlijke instanties worden beschreven.

De Zeven Provinciën zijn 'sedert hunne vereniging van 1579', een republiek met een aristocratisch karakter. Naar het ons voorkomt, in deze combinatie een gelukkige formulering.

Besproken worden dan het stedelijk bestuur: 'De Steden zelfs zijn even zoo veel klyn Republieken'; voorts het provinciaal bestuur en het staatsbestuur: 'Het opper-gezag word er ver-toont door een algemeyne vergadering der afgeveerdigden der Provintien en Steden, die gemeynelyk door de algemeyne Staeten der Vereenigde Nederlanden beteekent worden: men houd die vergadering altyd in den Haag.' Voorts worden de

belangrijkste aanvullende colleges behandeld: de Raad van State, de Rekenkamer, de Raad der Admiraliteit. Ten slotte de bestuursbevoegdheden van de Stadhouder. 'Deze weerdigheyt is effelyk in het Huys der Princen van Oragnien en Nassau, zoo in het mannelijk als in het vrouwelyk geslagt, door een voorregt dat de Staeten Generael verleent hebben, in opmerking der diensten die de Vorsten van dit Huys bewezen hebben aen de Republiek van 't begin af van haere opreting.'

We willen het laten bij deze beschrijving van een drietal werkjes:

Encyclopédie des enfans,

Onderwijs voor kinderen,

Nieuwen atlas der jeugd,

die gezamenlijk o.i. tijd, leervak, opvatting van auteurs en docenten, leermiddelen, zij het helaas onvoldoende, typeren. Ook al weten wij weinig of niets van de scholen waar zij werden gebruikt en van de wijze waarop de materie in feite werd onderwezen. Wel tekenen de beide ontwikkelingslijnen die wij in hoofdstuk II hebben onderscheiden, zich in de hoofdstukken III en IV duidelijk af.

Nieuwen atlas der jeugd achten wij voor de tijd waarin het vertaald werd (1787) een rijp, voldragen leerboekje. Jammer is dat het, evenmin als de *Encyclopédie des enfans*, vermoedelijk geen gegevens bevat waaruit is af te leiden voor welke leeftijdscategorie het bestemd is. De beide Franse edities (Lyon 1774, Amsterdam 1776) spreken van 'enfans', *Nieuwen atlas* van 'jeugd'. Er bestaan nog enkele Franse werkjes uit dezelfde en wat latere jaren, die wij niet kennen en die beide eveneens van 'jeunesse' spreken:

Elémens de géographie à l'usage de la jeunesse (1762), en:

Géographie dédiée à la jeunesse, par un de ses amis (1822).

Koeman meent dat de meeste in deze tijd gebruikte leerboekjes van Franse oorsprong waren; bovenstaande gegevens wijzen duidelijk in die richting. Uit dit feit kan afgeleid worden dat ze bestemd geweest zijn voor kinderen die het 'basisonderwijs' vermoedelijk achter de rug hadden, tenzij zij via een, veelal Franse, gouverneur

of gouvernante huisonderwijs kregen. Dan kunnen zij (veel) jonger geweest zijn. In ieder geval kinderen uit hogere sociale milieus. Wij waren, menen wij, wel gerechtigd op blz 286 het vermoeden uit te spreken, dat onze oudste aardrijkskunde-didactiek wel Franse invloed zal hebben ondergaan.

Op een punt zijn we het niet geheel met Koeman eens. Hij schrijft: 'Het niveau van het aardrijkskunde-onderwijs in de 18e eeuw en in de eerste helft van de 19e eeuw lag laag. Het bestond voornamelijk uit plaatsnamenkunde.' Dat kan voor de 18e eeuw in het algemeen waar zijn, maar *Nieuwen atlas der jeugd* vormt dan o.i. wel een verheugende uitzondering. Het is bij onze zeer beperkte, zeer onvolledige kennis van leermiddelen en daaraan aangepaste didactiek en methodiek (men kan de volgorde ook omkeren!) riskant tot critische of waarderende algemene uitspraken te komen.

C. Wettelijke bevestiging van de zelfstandigheid

Hoe stonden onze oudste onderwijswetgevers tegenover dit 'leervak'?

Onze oudste l.o.-wet, die van 1801, meende dat volstaan kon worden met onderwijs in lezen, schrijven en de eerste beginselen der rekenkunde. De l.o. wet van 1806 grijpt verder: 'Op de lagere scholen wordt onderwijs gegeven aan 'de jeugd van allerlei ouderdom en van beiderlei kunne, hetzij gezamenlijk, hetzij ieder afzonderlijk, in de eerste beginselen van kennis en beschaving, als lezen, schrijven, rekenen en de Nederduitse taal, of in derzelve verdere hulpmiddelen, als de Franse en andere hedendaagse of ook geleerde talen, de aardrijks-, geschiedkunde en dergelijke.'

Voor de 'gewone' lagere scholen blijft de leerstof beperkt tot de vier eerstgenoemde vakken: Lezen, schrijven, rekenen, Nederduitse taal. Maar de wetgever van 1806 is zich blijkens de aanvulling bewust van de potentie van duidelijk herkenbare onderdelen der leerstof, te bestaan als zelfstandig vak: aardrijks-, geschiedkunde.

De wetgever van 1857 trekt de voor de hand liggende consequentie. In artikel 1 wordt onder-

scheid gemaakt tussen 'lager onderwijs' en 'meer uitgebreid lager onderwijs'. Bij beide takken wordt voor het eerst de letteraanduiding toegepast, zoals we die ook en nog kennen uit de l.o. wet 1920 en verschijnen voor de lagere scholen het lijstje *a t/m i*, voor de scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs het lijstje *k t/m p*. Dan krijgen we:

- f. (de beginselen) der aardrijkskunde,
- g. die der geschiedenis,
- h. die der kennis der natuur.

De samenhang tussen aardrijkskunde en geschiedenis, zoals die b.v. nog blijkt uit een veelgebruikt leer- en leesboekje als dat van P. N. Muylt:

Geschied- en aardrijkskundige beschrijving van het Koninkrijk der Nederlanden, II, Zalt-Bommel 1838, 5e druk,

de samenhang tussen aardrijkskunde en kennis der natuur, worden in 1857 geforceerd verbroken, althans legislatief. Gedrieën krijgen zij de 'status' van zelfstandig leervak.

v. *Wordt het verleden weer toekomst?*

Heeft die zelfstandigheid de langste tijd geduurd?

Er ligt sinds medio maart op onze tafels het *Voorontwerp van een wet op het basisonderwijs*. Onder Titel II, Afdeling I, Hoofdstuk I artikel 5 wordt de omvang van 'Het onderwijs' aangegeven. De oude letteraanduiding der afzonderlijke vakken is vervallen; het luidt thans (deel 2 en 3):

2. Het onderwijs is gericht op de vorming, bedoeld in artikel 2, en omvat:
gebruik en kennis van de Nederlandse Taal, schrijven, rekenen en eenvoudig Engels; een inleiding in kennisgebieden; de ontwikkeling der expressiemogelijkheden; de lichamelijke oefening; de bevordering van een juist gedrag in het verkeer.
3. Bij het inleiden in kennisgebieden wordt in ieder geval, al dan niet in onderlinge samenhang, aandacht besteed aan geschiedenis, aardrijkskunde, biologie en natuurkunde.

Onder geschiedenis is begrepen eenvoudige staatsinrichting en onder biologie eenvoudige gezondheidsleer.

Het voorontwerp van wet laat dus twee mogelijkheden open blijkens dat 'al dan niet in samenhang':

- a. aardrijkskunde handhaaft zich als afzonderlijk leervak;
- b. aardrijkskunde wordt opgenomen in een conglomeraat van wisselende samenstelling, waarvan vermoedelijk de waarschijnlijkste zullen zijn:
  1. aardrijkskunde-geschiedenis, w.o. een eenvoudige staatsinrichting;
  2. aardrijkskunde-biologie, w.o. eenvoudige gezondheidsleer en (of) bevordering van een juist gedrag in het verkeer.

Overigens blijven variërende koppelingen over, die we niet nader aangeven. Wel mogen we hier verwijzen naar wat we hiervoor schreven over de *Encyclopédie des enfans* van 1801 en de *Nieuwen atlas der jeugd* van 1787. Illustratief voor deze encyclopedische beïnvloeding is het *Album voor de Aardrijkskunde van het Koninkrijk der Nederlanden en de Overzeesche Bezittingen*, 's-Gravenhage 1841, opgezet door P. J. Mendel. In ons bezit is het deeltje voor Gelderland, zeer waarschijnlijk van H. Reding. Mendel schrijft in de Voorrede: 'Wij hebben getracht eene Natuurkundige-, Geschiedkundige- en Plaatselijke beschrijving van Noord-Nederland en de Overzeesche bezittingen te geven.' Dit Album voor de Aardrijkskunde begint met een Algemeen Overzicht der Nederlandsche geschiedenis (13 dubbelkolomspagina's) en, o.a., de Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden. De Beschrijving van Gelderland opent, conform, met een Geschiedkundige Schets, terwijl de Plaatsbeschrijving doortrokken is van historische bijzonderheden. De Plaatsbeschrijving van Doesburg b.v. telt 5 regels, de levensbeschrijving van Admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen, aldaar geboren, twee kolom, al ging hij 'reeds vroeg met zijne ouders naar Elburg wonen.' De Plaatsbeschrijving van Elburg telt 15 regels, waarvan 1 aan Van Kinsbergen is gewijd: De Stad bezit

n.l. 'een belangrijk instituut voor jonge heeren, door den onsterfelijken vlootvoogd van Kinsbergen opgericht, enz.' 'Totaliteitsonderwijs' avant la lettre.

Het is een open vraag of het huidige streven naar meerdere samenhang tussen onderdelen van de leerstof – een samenhang overigens die Berthold Otto reeds voor 1900 als wenselijk aanduidde met zijn term Gesamtunterricht – of dat streven aan kracht zal winnen door de nieuwe formulering in artikel 5 van het *Voorontwerp*, via projecten, belangstellingscentra, heemkunde of anderszins, of dat het docentencorps voornamelijk de oude indeling zal blijven handhaven. Iedere voorspelling ten deze is riskant. Er is dus een mogelijkheid dat het verleden weer toekomst wordt, al zal die toekomst verschillen van het geschetste verleden.

VI. Een tweetal wensen

We mogen zonder risico vaststellen dat onze kennis omtrent feitelijk aardrijkskunde- en geschiedenisonderwijs in de zeventiende, achttiende en eerste helft negentiende eeuw, misschien in verschillende graad, toch wel zeer onvolledig is. Deze studie heeft in alle bescheidenheid mede de bedoeling meer aandacht te vragen voor wat we, naast historische pedagogiek, nu maar noemen historische didactiek en methodiek. Blijkens de tentoonstelling *400 jaar atlas* is een zekere interesse aanwezig, al behoefde die klaarblijkelijk een jubileum om naar buiten te blijken. We zouden al een stuk verder zijn als iemand zich eens waagde aan een doctoraal scriptie of dissertatie, waarin b.v. een systematische, beredeneerde inventarisatie van leermiddelen, didactiek(en) en methodiek(en) van bovengenoemde vakken werd gegeven, al was het in eerste instantie 'maar' – voor het vak aardrijkskunde – van de periode 1758 (het jaar van het oudste geëxposeerde schoolatlasje: F. Houttuin *Geographische Oefeningen* tot de l.o. wet van 1857. Een bepaalde periode aangeven voor het vak geschiedenis is mij niet mogelijk. Het eindpunt kan ook liggen in 1857.

Noot

¹ *Revue de Synthèse*. Paris, 1951.

Literatuur

400 jaar atlas. Catalogus van de tentoonstelling Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht 1970.

Atlas des enfans, Lyon 1774.

Atlas nouvel des enfans, Amsterdam 1776.

Herdruk, Amsterdam 1779.

Nieuwen atlas der jeugd, Brussel 1787.

Houttuin, F.: *Geographische oefening* 1758.

Elémens de géographie à l'usage de la jeunesse 1762.

Géographie dédiée à la jeunesse, par un de ses amis 1822.

Muyt, P.N.: *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving van het Koninkrijk der Nederlanden II*, 5e druk. Zalt-Bommel 1838.

P. J. Mendel - H. Reding: *Album voor de Aardrijkskunde van het Koninkrijk der Nederlanden en de Overzeesche Bezittingen*. 's-Gravenhage 1841 (deeltje Gelderland).

Algemeene denkbeelden over het Nationaal Onderwijs. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1796.

Bouissounouse Janine: *Condorcet. Le Philosophe dans la Révolution*, Paris 1962.

Diderot D. *Prospectus voor de Encyclopédie* (1751). *Revue de Synthèse*, Paris 1951.

Formey, S.: *Encyclopédie des enfans*, *Revue par B. Lamoureux*, Bruxelles et Amsterdam 1801.

Gedenkboek, uitgegeven ter gelegenheid van het anderhalve-eeuwfeest van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg, 1769-1919.

Gréard, O.: *Education et Instruction. Enseignement secondaire*, Paris 1887.

Hazard, Paul: *La pensée européenne au XVIIIe siècle. De Montesquieu à Lessing*, Paris 1968.

Perponcher, W. E. de: *Onderwijs voor kinderen*. 1782. Herzien en opnieuw uitgegeven door Mr. J. van Lennep, Amsterdam 1863.

Perponcher, W. E. de: *Nieuwe Aardrijksbeschrijving voor de Nederlandsche jeugd 1784-1786*.

Reyers, J.: *W. E. de Perponcher*. Diss. Utrecht, Zutphen 1942.

Snyders, Georges: *La pédagogie en France aux XVIIIe et XVIIIe siècles*, P.U.F. Paris 1965.

Velde, I. van der: *Jean-Jacques Rousseau*. Pedagogog, Amsterdam 1967.

Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij

der Weetenschappen te Haarlem, zesde deels 1765.
Wetten: L.O. Wet 1801, 1806, 1857. Hoorn, van I:
De Nederlandsche schoolwetgeving voor het Lager

Onderwijs 1796-1907, Groningen 1907.
Voorontwerp van een wet op het basisonderwijs,
's-Gravenhage 1970.